

УДК 351

Вплив циклічних процесів на виникнення і подолання кризових ситуацій у розвитку суспільства та держави

С.А. КВІТКА

Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президенті України,
м. Дніпропетровськ, Україна, E-mail: skvitka@i.ua

Авторське резюме

Автор відзначає, що багато систем різної природи мають циклічний характер і в процесі свого розвитку проходять кілька фаз – зародження, підйом, становлення, надлам, спад і кінець циклу, тобто перехід системи на інший якісний рівень. Такі цикли мають схожу структуру як у космічній, геологічній та біологічній сферах, так і в розвитку етносів та суспільств. Виходячи з положень теорії етногенезу Л.Гумільова та теорії «Довгих хвиль» М.Кондратьєва автор аналізує циклічні процеси у розвитку суспільства та держави, показує деякі загальні системні закономірності, які, перш за все, мають значення для державного управління соціальними системами.

Знання характеру протікання циклічного процесу дозволяє прогнозувати розвиток кризових ситуацій у суспільстві а державним органам вживати заходів по їх нейтралізації (зменшивши, таким чином, ступінь збитків) і розробляти ефективну систему державного управління суспільством у кризових ситуаціях. Зокрема відзначається, що оскільки головним змістом структурної кризи є зміна технологічного та управлінського способу виробництва, остільки і успіхи або недоліки подолання структурної кризи в Україні пов'язані з рівнем технологічних нововведень, зміною управлінських кадрів і перенавчанням робочої сили.

Ключові слова: циклічні процеси, теорія етногенезу Л.Гумільова, теорія «довгих хвиль» М.Кондратьєва, соціально-політична криза, державне управління, економічні цикли, розвиток систем.

Effect of cyclic processes on the emergence and crisis response in the development of society and the state

S.A. KVITKA

Dnepropetrovsk regional institute of public administration, the National
academy of public administration, office of the President of Ukraine,
Dnepropetrovsk, Ukraine, E-mail: skvitka@i.ua

Abstract

The author notes that many systems of different nature are cyclical in nature and its development through several phases - the origin, rise, formation, breakdown, the decline and end of the cycle, ie transition system to another level of quality. These cycles have a similar structure as in space, geological and biological fields, and in the development of ethnic groups and societies. Based on the theory of ethnogenesis L.Humilova and the theory of «long waves» M.Kondrateva author analyzes the cyclical processes in the development of society and the state, shows some general systemic patterns that are primarily relevant to the state of social systems.

Knowledge of the character of the cyclic process to predict the development of crisis situations in the society and public authorities to take measures to neutralize them (reducing thus the degree of damage) and to develop an effective system of state management of society in crisis. Specifically noted that as the main content of the structural crisis is changing technological and managerial mode of production, the extent and success or shortcomings to overcome the structural crisis in Ukraine related to the level of

© С.А. Квітка, 2014

technological innovation, change management personnel and retraining the workforce.

Keywords: cyclic processes, the theory of ethnogenesis L.Humilova, the theory of «long waves» M.Kondrateva, social and political crisis, governance, economic cycles, systems development.

Постановка проблеми. Все існує у виді коливань, а розвивається у виді циклів. Циклічний розвиток виявляє себе не тільки в природі, але й у сфері соціальних явищ. Державне управління як один з головних факторів розвитку суспільства теж має свої циклічні закономірності, які, разом із циклами розвитку суспільства, мають враховуватись при розробці державної політики. Вважаємо, що вивчення циклічних процесів у розвитку суспільства є однією з основ соціального та політичного прогнозування.

Аналіз публікацій і досліджень. Такі видатні вчені, як: В.Вернадський, А.Чижевський, К.Цюлковський, Л.Гумільов, М.Кондратьєв, І.Шкловський, Ф.Бродель, І.Пригожин [2, 3, 4, 15, 16, 17], ряд сучасних учених [4, 5, 7, 10, 19] відзначали і відзначають у своїх роботах, що циклічні процеси однакові як у природі, так і в соціально-гуманітарних і економічних сферах. Під економічними циклами розуміється феномен періодичної повторюваності процесів змін у техніко-технологічній базі та управлінських структурах економіки, в тому числі кризові явища, які безпосередньо впливають на суспільне життя. Вивчення цих процесів триває вже понад 2 століття і серед науковців не виникає заперечень щодо існування циклів в економіці, хоча досі точаться дискусії щодо механізмів їх функціонування та взаємодії з циклами соціальної історії. Серед дослідників, які займаються цією проблематикою на теренах колишнього СРСР, - В.П.Кузьменко, А.В.Полетаєв, І.М.Савельєва, Ю.В.Шішков, С.М.Меньшиков, Л.А.Клименко, С.В.Нікітін та інші в роботах яких висвітлені різні аспекти циклічних процесів у суспільстві.

Разом з тим, слід відзначити, що наука ще на шляху відкриття єдиних закономірностей, здатних описувати процеси, що відбуваються в природних явищах і в розвитку суспільства.

Мета дослідження – зіставлення цик-

лічних явищ у розвитку різних систем (як природних, так і соціальних), виявлення деяких загальних властивостей і розходжень у дії циклічних механізмів, визначення взаємозв'язку циклів та криз у природі і суспільстві, співставлення економічних циклів та суспільно-політичних криз.

Виклад основного матеріалу. При розгляді впливу циклічних процесів на виникнення і подолання кризових ситуацій у розвитку суспільства представляється можливим використання методу «мотрійки», тобто послідовний розгляд систем від великих до менших, котрі органічно зв'язані між собою [1]. Щоб не заплутатися в деталях, ми візьмемо тільки найбільш загальні, значимі аспекти тієї або іншої системи. Розглянувши велику природну систему – небесне тіло, перейдемо до систем нижчого рівня – геологічної, біологічної і т.ін., зупинимось на системах, в яких головні дійові особи – держава та людина.

Найбільш відомі у повсякденному житті цикли пов'язані з рухом космічних тіл. День і ніч, пори року і т.ін. Незважаючи на велику віддаленість небесного від соціального згадаємо, що А.Чижевський звернув увагу на збіг циклів активності Сонця і підвищення соціальної активності. На взаємозв'язок небесних тіл з життям людей на Землі вказував і І.Шкловський.

Усі зірки проходять закінчений життєвий цикл – народження, ріст, період щодо спокійної активності, агонія, смерть. При цьому в кожній фазі система є квазістаціонарною або монотонно еволюціонує в одному напрямку. Процес переходу від одного стану системи до іншого супроводжується реконструкцією механізму управління організацією речовини й енергії, реструктуризацією системи зв'язків, а переломні моменти відповідають кризовим фазам. Вони являють собою процес переходу з одного якісного стану в інший і протікають протягом

коротшого відрізка часу в порівнянні зі спокійними, гладкими періодами розвитку. Ланцюг криз може бути представлений у формі ієрархічної структури, що відповідає будівлі небесного тіла. Найбільш важкі кризи перебудовують програму розвитку зірки цілком. Трансформації другого порядку впливають на поведінку однієї з підсистем зірки і можуть не збігатися з глобальними кризами. Іншими словами, підсистеми всередині системи мають свій цикл, свою програму розвитку і свій механізм керування. Тривалість циклів розвитку системи, підсистем та їх частин, що містять у собі більш дрібні елементи, мають різні періоди і складним чином синхронізовані між собою.

Геологічний цикл, що може бути представлений як ланцюжок причин і наслідків, що привели планету до того стану, в якому вона зараз знаходиться [13]. Ланцюжок найбільших переломних подій в еволюції Землі складається з п'яти послідовних кризових фаз: астеносфера, евтектика, інверсія ядра, залізна криза (зменшення заліза), енергетична криза.

Біологічний цикл. При детальному вивченні він виявляється складним процесом, що розпадається на чотири фази кризи: підготовча, кризова, акматична і посткризова.

Система в цьому випадку являє собою набір видів, що знаходяться між собою в складному взаємозв'язку. Спочатку підготовчої фази відбувається прискорення появи і вимирання видів, але число їхніх появ росте швидше. У підсумку швидкість відновлення співтовариства адаптованих один до одного і до конкретного середовища тварин, рослин, мікроорганізмів, що населяють одну й ту ж ділянку суші або водойми збільшується при скороченні росту загального числа видів. При цьому великій кризі можуть передувати кризи меншого масштабу. Сама криза виражається у швидкому вимиранні старих і появи великого числа нових видів, великих екологічних новацій і зміні домінант.

Етногенез. В історичному розвитку людського суспільства, відповідно до Л.Гумільова, можна виділити ряд фаз:

виникнення, підйом, перегрів (акматична фаза), надлам, інерція, обскурація (заклучна фаза етногенезу) і меморіальна фаза [4]. Етнічна історія передбачає деякий запас енергії, що реалізується етносом протягом чергового циклу. В міру вичерпання цього запасу творча активність співтовариства падає, нічим далі не збагачуючи свою культуру і втрачаючи здатність до саморозвитку.

Фаза виникнення етносу починається з пасіонарного поштовху. Повинно пройти не менше 150 років, перш ніж «інкубаційна» (схована) фаза пасіонарності знайде себе, як початок нового циклу етногенезу.

Фази росту починаються з явища, що називається «підйомом». Виражається це в тім, що окремі пасіонарні особистості неусвідомлено (спочатку) протидіють існуючим традиціям. Оточення стає їм далеким, обтяжує їх, їм нічого не залишається, як піти з рідного будинку на пошуки нової ситуації, що відповідає їхнім внутрішнім ідеалам.

Акматична фаза, або фаза перегріву являє собою природний результат швидкого росту пасіонарної напруги у суспільстві. Новаторські ідеї так захоплюють людей, що система втрачає стійкість, починаються руйнівні процеси, самогальмування. На якийсь час виникає негативна реакція населення стосовно провідників прогресу. Але запас енергії далеко не вичерпаний. Опір новаціям виявляється перебореним, і рух уперед продовжується. Тільки тепер прогрес здобуває характер переривчастого руху і відрізняється чергою підйомів і спадів пасіонарності. У моменти тимчасового відступу вдається навести деякий порядок, зміцнити систему, але наступна хвиля знову ламає сталі норми. Акматична фаза триває близько 300 років, і її можна розглядати як процес поступового сповзання до кризи, до надламу.

Період кризи, або «надлам» проходить бурхливо і займає в середньому близько двохсот років. Творчий потенціал народу падає. Період винаходів, наукових відкриттів змінюється часом наведення порядку в тому, що вже напрацьовано раніше. Розцвітають «гармонійні особистості» - продовжувачі, сис-

тематизатори. Сучасники добре бачать негативні ознаки надламу, але справитися з ним не можуть. У цих умовах єдиним діючим засобом збереження етнічної цілісності народу стає перехід до твердої системи правління, до примусу, здійснюваному сильною владою. Надлами – це період зміцнення державних інститутів, бюрократії, армії.

До кінця кризи внутрішня енергія етносу виявляється в значній мірі розтраченою. Її вистачає лише на підтримку того, що досягнуто раніше, але навіть і це цілком не вдається. Суспільство живе нагромадженнями вчорашнього дня, рухається по інерції, і риси повільного розпаду виявляються все виразнішими. Проте, зовні усе може здаватися цілком благополучним, тому фазу інерції нерідко величають «золотою осінню» або навіть «золотим віком» етносу. Високі пристрасті вгасають, панують консервативні настрої, поведженням маси керує не порив, а традиції, що знову одержують широке поширення.

Після фази інерції, якщо більш пасіонарні сусіди не зупинять історію етносу, настає короткочасна фаза відродження, тобто недовге повернення пасіонарної напруги. Тим часом, видиме благополуччя соціальної системи у фазі розпаду не може обдурити уважних сучасників. Для творчих елементів суспільства прогресуючий розпад цивілізації, класове розшарування, національний розкол, жорсткість режиму правління, втрата високих ідеалів стають новим викликом, що вимагає рішучої реакції.

Завершальний етап етногенезу складається з двох фаз - обскурації і меморіальної. Опірність етносів стосовно загартників у цей час різко знижена, тому не всім з них дано дожити до такого віку (близько 1200 років). Стійкість такого суспільства невисока. Індивідуалістичні настрої в середовищі обивателів, відсутність особистостей, здатних жертвувати собою, загальне зниження життєвого тону ведуть до того, що відповіді на зовнішні і внутрішні виклики слабшають, запізнюються. Все існування етносів у цій фазі перетворюється на серію дрібних надламів, на які суспільство і держава

не встигають реагувати. Соціальна криза супроводжується біологічним виродженням народу.

Для аналізу розвитку та кризових ситуацій в економіко-технологічній сфері важливу роль відіграє теорія Довгих хвиль М.Кондратьєва [7, 13]. Ідеї основоположника були розвинуті у XX столітті французькою школою Анналів, багатьма зарубіжними та вітчизняними вченими. Аналіз закономірності розвитку економіки і її структур у часі дозволив виділити 5 фаз у рамках довгої хвилі – депресію, поживлення, ріст, процвітання і рецесію.

Матеріальною основою хвилеподібних рухів М.Кондратьєв вважав чергування процесів порушення і відновлення станів економічної рівноваги. Відхилення від рівноважного стану між ринковим попитом та пропозицією визначають короткострокові цикли, що виявляються в русі товарних запасів. Періодичність порушення рівноваги між запасом «основних капітальних благ» і головними факторами, що визначають технічний спосіб виробництва, лежить в основі великих циклів кон'юнктури. Відповідно до концепції великих циклів, довгострокові коливально-хвилеподібні рухи властиві, як науково-технічному прогресові в цілому, так і цілій групі соціально-економічних процесів – від нагромадження капіталу до зрушень у технологічній структурі виробництва. М.Кондратьєв підкреслював, що в циклічній динаміці економіки і суспільства закономірності носять ймовірнісний характер. Криза – такий же немінучий і необхідний елемент довгострокового циклу, як і підйом. Методи державного регулювання економіки можуть послабити виразність кризових фаз, але аж ніяк не дозволять їх уникнути.

Подолання депресії припускає загальні зміни (приспособлення) соціальної поведінки до умов технологічних зрушень у техніко-економічній сфері, тому що парадигма являє собою безліч основних управлінських принципів, що стають загальноприйнятими для чергової фази розвитку. Фундаментальне зрушення, викликане новою успішною техні-

ко-економічною парадигмою, поширюється у виробництві протягом приблизно п'ятдесятьох років. Його можна розглядати як загальну техніко-управлінську революцію, що встановлює «кращу практику». Життєвий цикл парадигми описується логічною кривою й охоплює кризові структури (галузі) і країни. Фази «довгої хвилі» тісно корелюють з циклом розвитку технологічних укладів в економіці, що складається з п'яти фаз.

Цикл починається (1-я фаза), коли виникають перші «сегменти» нової технологічної структури, нововведення впроваджуються на обмеженому числі підприємств передових галузей. Потім (2-а фаза) відбувається міжгалузева і просторова дифузія нової техніки і технології. Далі впливає 3-я - фаза укорінення і повсюдного утвердження новинки. Висхідна фаза довгої хвилі – це період інтенсивних структурних зрушень у господарстві, творення нового «базису» продуктивних сил. Довгохвильовий підйом відбувається тоді, коли впровадження нової техніки уможливорює збільшення норми прибутку. При цьому зроблені на початку висхідної фази великі інвестиції вимагають відомого проміжку часу, лага, для того, щоб сукупний капітал окупився.

По мірі того, як революційні форми технічного прогресу все більше поступаються місцем еволюційним (4-а фаза), інтенсивний шлях розвитку економіки поступово заміщається екстенсивним. Тут економіка досягає верхньої межі підйому, коли виробничий базис цілком склався, а адекватний йому технічний напрямки в основних рисах себе реалізував.

За верхньою точкою починається спад (5-а фаза) довгої хвилі. Інерція сформованого у фазі підйому технологічного укладу економіки не може бути тривалою. Потенціал екстенсивного росту усе більш сковується застаріваючою технікою, пануючими організаційними формами і швидко вичерпується. Інвестиційна активність падає, базові галузі починають переживати застій. Але саме в цей період несприятлива економічна кон'юнктура, що складається, робить необхідним пошук принципово нових

технологічних рішень. У точках перегину описувана система змінює знак зворотного зв'язку. Протягом приблизно половини довгого циклу впровадження нових технологій і економічний ріст взаємно підсилюють один одного. Потім позитивний зворотний зв'язок змінюється негативним, економічна кон'юнктура починає придушувати впровадження нових технологій. Після проходження наступної точки перегину знак зворотного зв'язку знову міняється і т.д. Завдяки такому механізмові техніко-економічна система функціонує як автоколивальна, і здійснюється перехід від одного Великого циклу кон'юнктури (як їх називав М.Кондратьєв) до наступного.

Шляхом складних трансформацій з кожною довгою хвилею цивілізація піднімається на новий рівень. Ще М.Кондратьєв підкреслював, що «підвищувальна хвиля» великого циклу пов'язана зі значними змінами в житті суспільства. «Ці зміни зазвичай виражаються в тій чи іншій комбінації, в значних технічних винаходах і відкриттях, в глибоких змінах техніки виробництва та обміну, в зміні умов грошового обігу, в посиленні ролі нових країн у світовому господарському житті ...» [8, с. 47]. Свого часу такими країнами були Нідерланди, Франція, Англія, Німеччина, США.

Сьогодні вивчено 5 послідовних довгих хвиль в історії людства (Табл.1). Проявляється довга хвиля як всевітнє явище, і тому в одних країнах вона проходить в адекватній формі, в інших країнах у період структурної кризи відбуваються відхилення від нормального розвитку процесу. В результаті особливостей свого історичного розвитку ці країни в тій чи іншій мірі відстають від передових держав.

Слід зазначити, що в усіх високорозвинених країнах теорія довгих хвиль використовується в якості основи економічного і соціального прогнозування з метою зниження гостроти кризових процесів і розробки довгострокових показників економічного зростання. При цьому існує розуміння того, що структурна криза не є «покаранням» за неправильні дії, але являє собою соціально-економічний

механізм об'єктивного процесу переходу суспільства на новий щабель розвитку. Хворобливість цьому явищу в житті суспільства надають спроби відновити економічну рівновагу на старій технологічній та управлінській основі.

Як зазначалось вище, найбільш поширена періодизація «довгої хвилі» включає в себе 5 фаз (Табл. 1).

Окремі фази датуються по роках середньострокових криз (9-11 років). «Великі цикли економічної кон'юнктури, - зазначав М.Д.Кондратьєв - виявляються в тому ж єдиному процесі динаміки економічного розвитку, в якому виявляються і середні цикли з їх фазами підйому, кризи і депресії. Середні цикли як би нанизуються на хвилі великих циклів ... Звідси - середні цикли, що припадають на знижувальний період великого циклу, повинні характеризуватися тривалістю і глибиною депресій, стислістю і слабкістю підйомів; середні цикли, що припадають на підвищувальний період великого циклу, повинні характеризуватися зворотними рисами» [2, с.58].

Більш тривалі цикли вбирають у себе, поглинають коротші. В період підйому і процвітання більш короткі цикли проходять менш помітно, і можуть виглядати як випадкові відхилення від загальної тенденції економічного зростання. Відповідно кризи середньо- і короткострокових циклів, які потрапляють на фазу депресії, носять більш гострий і болісний характер. В цей час усі кризові явища зливаються в практично суцільний період падіння та економічних потрясінь. Це викликає відповідну реакцію у соціальному та політичному середовищі. Історія воєн, революцій, масових на-

родних рухів, політичних криз показує складний взаємозв'язок з економічними процесами.

Співвідношення циклічних і лінійних процесів в історії суспільства - складна дискусійна проблема. Разом з тим, не можна не відзначити, що теорія «довгих хвиль» дає можливість довгострокового соціального прогнозування, дозволяє на сучасній інформаційній основі визначати тенденції розвитку суспільства, по-новому висвітлює багато фактів історії нового часу.

Наявність тісного взаємозв'язку соціальних і політичних тенденцій з протіканням «довгої хвилі» зазначав ще М.Кондратьєв. Цікаво, що дискутував з ним на цю тему Л.Троцький, який визнавав сам феномен довгострокових економічних циклів і підкреслював важливість завдання простежити історію політичних партій та державних установ стосовно до циклів капіталістичного розвитку [8].

Однак революційна логіка не дозволила ні Л.Троцькому, ні, тим більше, іншим критикам Кондратьєва змиритися з тим, що капіталізм не вмирає, а лише переживає черговий етап оновлення. Багато в чому саме тому тільки на Заході істориками робітничого руху робилися спроби дослідити взаємозв'язок між соціальними конфліктами і «довгими хвилями». У той час саме робітничий рух, як найбільш дестабілізуючий елемент суспільства звернув на себе увагу вчених. І в наш час різні форми протизаконних і антигромадських дій (бунти, опір, масові виступи тощо) проявляються в історичному часі з неоднаковою силою. І тут також можна спостерігати певну цикліч-

Таблиця 1.

Періодизація довгих хвиль

Фаза	1-а хвиля	2-а хвиля	3-я хвиля	4-а хвиля	5-а хвиля
Депресія	1772-1783	1825-1838	1873-1885	1929-1938	1974-1982
Пожвавлення	1783-1793	1838-1848	1885-1892	1938-1949	1982-1993
Підйом	1793-1803	1848-1858	1892-1903	1949-1958	1993-2002
Процвітання	1803-1812	1858-1866	1903-1913	1958-1966	2002-2014
Нестабільність	1812-1825	1866-1873	1913-1929	1966-1974	2014-

ність, причому в загальних рисах збігається з «довгою хвилею» (Табл.2).

Таблиця 2.

«Піки» робітничого руху

1810-1820	Рух луддитів
1866-1877	Епоха Паризької комуни
1911-1922	Епоха «соціалістичних» революцій
1967-1973	Гаряча весна 1968 р., масові виступи

Якщо порівняти ці «сплески класової боротьби» з періодизацією довгої хвилі, то побачимо, що вони відповідають початковим періодам фаз нестабільності. Триваючи 5-10 років, ці періоди характеризуються суперечливими тенденціями руху економічних показників і, одночасно, порушеннями нормального функціонування соціальної системи. І тут виникає питання про вплив особливостей факторів економічного розвитку (криза - прогрес) на фактор політичної активності соціальних груп і класів.

Уявлення про те, що найбільша соціальна активність проявляється при повному занепаді економічних показників, тобто в найгіршому стані господарської системи, під час найтяжчого матеріального становища трудящих, не знаходять підтвердження. Динаміка заробітної плати, цін і розподілу доходів, інших показників рівня життя свідчать, що вплив економічних факторів на соціально-політичну активність мас, в першу чергу робітників, є досить неоднозначним - всі піки масових рухів трудящих слідує за періодами підвищення темпів економічного зростання, реальної заробітної плати і порівняно високим рівнем зайнятості. Порушення соціального порядку або загострення класової боротьби відбуваються в умовах відносно сприятливих для більшості населення, але збігаються з початком уповільнення поліпшення матеріального становища.

Зміст даного феномена в тому, що вплив економічних факторів, що визначають потреби й інтереси трудящих, взаємопов'язаний з соціально-психологічними процесами, які ведуть до зростання соціальних очікувань і роз-

ширення уявлень про межі можливого. Економічний фактор внаслідок об'єктивних закономірностей довгохвильового процесу стає нестабільним елементом усталеного в попередню епоху порядку. Тим самим, економічний інтерес людей переміщується в соціально-психологічну сферу. У цих умовах з'являється порушення встановленого між економічними і політичними інтересами рівноваги, і пасіонарні особистості (присутні в усіх етносах) отримують значну підтримку пасивної, в нормальних умовах, більшості. І ця підтримка має місце до тих пір, поки більшість членів суспільства вимушено займаються вирішенням своїх особистих (насутих) проблем і проблем суспільства в позитивному плані.

Відмічені в Табл.2 «піки» масової активності служать своєрідними віхами між етапами структурних змін у суспільстві. Вони сигналізують суттєві порушення в цілісній суспільній системі і швидкий початок структурної кризи. Подібні події були пов'язані з «гарячою весною» 1968 року, коли в умовах «суспільства загального благоденства» прозвучав протест, спочатку студентів та інтелігенції, а потім почалися масові виступи робітників. Разом з тим, коли розпочалась структурна криза, робітничий рух поступово пішов на спад. Більшість людей цікавила нормальна робота, а не політична активність в якості безробітних. Це призвело до того, що в умовах жорстких скорочень соціальних гарантій з боку урядів так званої «неоконсервативної хвилі» (Рейган, Тетчер і ін.) 2/3 суспільства об'єдналися в підтримці політики, що забезпечує, в першу чергу, економічне зростання, а не соціальне забезпечення.

Тривала страйкова активність шахтарів і металургів була наслідком дійсно складного, але неминучого процесу відмирання технологічно застарілих виробництв і витіснення з активного економічного життя низькокваліфікованої робочої сили.

Таким чином, під час структурної кризи істотно змінюється не тільки економічна система, але й соціальна, й політична структури суспільства, його інституціональні характеристики, спів-

відношення і вплив політичних сил. Також можна говорити про те, що масові деструктивні рухи сприяють зміні установлені традиційної політичної системи як це було на початку 1990 – х років у СРСР та відбувається нині в Україні. Теорія «довгих хвиль» відкриває великі можливості не тільки для економічного, а й соціально-політичного прогнозування. Вона створює можливість більш об'єктивно поглянути на причини і наслідки соціально-політичних процесів, визначити механізми взаємодії економічного циклу і циклу в політичній історії.

Так, у суспільстві взаємодіють 2 системи: техніко-економічна і соціально-політична. При цьому 1-а - набагато швидше реагує на проблеми, що виникають. Фази підйому довгої хвилі стимулюються гармонійною еволюцією економічної та соціально-політичної структур до тих пір, поки «технологічний стиль» не досягає меж можливого зростання ефективності. Долаючи цей бар'єр шляхом проб і помилок, у виробничій сфері формується новий стиль технології. Для нього вже не підходять панівні соціальні і політичні структури. В той же час інститути політичної системи, володіючи високим ступенем інерції, досить швидко стають контрпродуктивними. Їх поступова зміна, знову ж таки в більшості випадків шляхом проб і помилок, простежується в рамках спаду «довгої хвилі». Завершення становлення нових політичних структур стає результатом і останньою крапкою, що знаменує закінчення спаду і початок функціонування суспільства в нових умовах. Між тим, остаточна форма, яку прийме нова політична система, залежить, в кінцевому підсумку, від відносної сили соціальних груп, класів, що беруть участь у політичному процесі, їх самосвідомості, традицій і здібностей до колективних дій. Слід не забувати, що загальний характер виробництва, що існує в країні, визначає основу формування політичного життя. Зокрема, як вільний ринок породжує різні форми демократії, так державний монополізм або традиційний характер виробництва породжують тоталітарний чи авторитарний характер влади.

Процес становлення нової політичної

системи можна представити таким чином. Коли державна політична структура стає гальмом для економічного прогресу - підприємці (бізнесмени, керівники виробництва) починають відчувати необхідність у колективній стратегії, здатній забезпечити підвищення норми прибутку. Спочатку вони можуть і не прагнути до свідомої колективної діяльності, тим більше, що рання стадія кризи породжує гостру конкуренцію. На цьому етапі ініціатором реформ виступають держава або невідприємницькі групи. Проте потім підприємці починають, не можуть не почати, проводити колективну політику (наприклад - захист вітчизняного виробника, зниження ставок податків і т.п.) і обов'язково стикаються з прагненнями інших класів і верств населення відстоювати і домагатися вигідних умов праці, прийнятної життєвої рівня та якості життя. В результаті виходить певний баланс, що залежить від співвідношення сил учасників, характеру і глибини зіткнень. Нова структура завжди відрізняється від попередньої, що є одним з факторів послідовної зміни стадій росту.

Оскільки головним змістом структурної кризи є зміна технологічного та управлінського способу виробництва, остільки і успіхи або недоліки подолання кризи пов'язані з рівнем технологічних нововведень, зміною управлінських кадрів і перенавчанням робочої сили. Оцінити з цих позицій ситуацію в Україні досить складно. До цих пір основні статистичні показники не відрізняються від тих, які були десятиліття тому.

Це свідчить про те, що структурна криза в Україні завершується, і поступово з'являються нові форми виробництва і робляться адекватні нововведення, такі як впровадження нових інформаційних систем, поява підприємств, що відповідають передовим світовим стандартам, і т.п. Політичний цикл слідує за економічним. Підприємці ще не усвідомили повністю свої спільні інтереси і не створили потужної некорпоративної системи, здатної відстоювати їх інтереси в суперництві з державним апаратом. Інші учасники боротьби за форму нової соціально-політичної системи - в першу чергу, профспілки слабкі і залежні.

Політичні партії заслуговують окремої уваги. Кожна із зацікавлених груп, що діють у політичному полі України, має свої партійні організації. Причому саме не одну партію, а кілька партій, що свідчить про триваючу невизначеність політичної структури. Партії покликані відображати інтереси того чи іншого соціального учасника - держави, підприємців або трудящих, і залежно від цього голосувати в парламенті за те чи інше питання. Рівень організації як цих партій, так і тих політичних сил, які вони представляють, ще вкрай низький. Тому на поверхні політичного життя продовжують домінувати інтереси і вирішення конкретних особистостей.

Таким чином, політична система «нового зразка» ще не склалася. Стабільна політична система стане результатом набуття економікою стійкого зростання виробництва і стабілізації фінансової сфери. Короткочасні цикли в економічному житті так чи інакше будуть створювати нетривалі кризи. Але їх глибина й болючість для населення будуть постійно зменшуватися, у міру завершення структурних перетворень і технологічної перебудови всього господарства країни.

Ініціатива перетворень сьогодні (після відомих подій кінця 2013 – початку 2014 років) знаходиться у держави. Президент і уряд у пошуку відповідних кроків по реалізації нової моделі соціально-економічного розвитку на шляху від комуністичної концепції до національно-демократичної і, нарешті, до прагматичної. Технологічне переоснащення, роздержавлення власності, стимулювання новітніх форм управління виробництвом, стратегічний європейський вектор розвитку - це основні напрямки такої політики на шляху виходу з структурної кризи і переходу до підйому в усіх сферах життя.

Висновки. Як видно з вищесказаного, у функціонуванні систем різної природи є багато спільного, бо вони розвиваються за системними закономірностями. Останні визначають необхідні, істотні, стійкі, повторювані відносини між явищами, процесами в природі і суспільстві [5]. До системних факторів можна віднести: первинні елементи системи, відносини між елементами систем, за-

кони композиції систем і тло систем.

Можна виділити також деякі загальні системні закономірності, які, перш за все, мають значення для управління системами:

1. Перехід системи з одного якісного стану в інший можливий за допомогою мінімального тиску в точці біфуркації.

2. Можливості (потенціал) системи залежать від ступеня її організованості або від характеру взаємодії її елементів.

3. У складних системах діє яскраво виражений закон єдності і боротьби протилежностей.

4. У стійких системах діють причинно-наслідкові зв'язки, а в хитких, хаотичних системах «причина» і «наслідок» можуть мінятися місцями.

5. Система прагне зберегти стійкість за рахунок протидії зовнішньому збурюванню.

6. Структурна стійкість системи визначається стійкістю найбільш слабкої підсистеми.

7. Тривалість циклів розвитку системи, підсистем, їх складових та об'єктів, що включають у себе дрібніші елементи, має різні періоди, що складним чином синхронізовані між собою.

8. Прояв нестабільності або криз системи спостерігається в зовнішньому середовищі.

9. Термін життя системи відповідає всім наявним у неї ресурсам.

10. ККД будь-яких реальних систем не може досягати 100%, тому що частина енергії розсіюється в навколишнє середовище.

Тож, можемо відзначити, що багато систем різної природи мають циклічний характер і в процесі свого розвитку проходять кілька фаз – зародження, підйом, становлення, надлам, спад і кінець циклу, тобто перехід системи в інший якісний рівень.

Основними особливостями впливу циклічних механізмів на кризові процеси в розвитку суспільства можна вважати наступні:

- циклічний процес розвитку складних систем являє собою ланцюг криз і впливає на розвиток кризових ситуацій і діє по-різному на різних етапах розвитку системи;

- у точках біфуркації криза в одній з підсистем може викликати лавинний кризовий процес в усій системі. До такого ж результату може привести криза у фазах надламу, спаду і наприкінці циклу;

- негативний зворотний зв'язок може зменшити інтенсивність протікання кризи;

- у фазах підйому і становлення кризові ситуації коротше по тривалості і носять більш спокійний характер;

- для зниження негативних наслідків кризи доцільно застосовувати позитивний зворотний зв'язок. Привнесення додаткових ресурсів у систему, особливо біля точки біфуркації, дозволяє знизити гостроту протікання криз;

- криза як механізм переходу з одного

якісного стану в інший носить складний характер, у процесі якого відбувається неузгодженість між різними підсистемами та елементами системи. При цьому часто виникає ситуація, коли окремі підсистеми, елементи і деякі параметри системи уже відповідають новому якісному рівневі, а інші залишаються на попередньому. Впливаючи на них тим або іншим способом можна локалізувати і зменшити гостроту протікання кризи.

- знання характеру протікання циклічного процесу дозволяє прогнозувати розвиток кризових ситуацій у суспільстві а державним органам вживати заходів по їх нейтралізації (зменшивши, таким чином, ступінь збитків) і розробляти ефективну систему державного управління суспільством у кризових ситуаціях.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Анатомия кризисов / А.Д.Арманд, Д.И. Люри, В.В. Жерехин и др. - М.: Наука, 1999, - 238 с.
2. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм в XV-XVIII веках. Т.1. Структуры повседневности. М. 1986. С. 42-44.
3. В. И. Вернадский. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. М., 1965
4. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М., 1994.
5. Заде И. Н. Опыт синхронизации галактических и современных циклов эволюции цивилизации как элемент прогноза // Принцип неопределенности и прогноз развития социально-экономических систем. – Томск, 1999.
6. Капица С.П. Рост населения Земли и его цикличность // Атлас временных вариаций природных, антропогенных и социальных процессов. Т.2. - М.: Научный мир, 1998.
7. Кондратьев Н.Д. Мировое хозяйство и его конъюнктуры во время и после войны. - М., 1922.
8. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры // Приложение к журналу "Экономический бюллетень конъюнктурного института" - Вопросы конъюнктуры. - М., 1925., Т.1. вып.1.
9. Красильников Б.В., Сараев В.Н., Чудинов А. Ю. Введение в системное проектирование. - Кемерово: Кузбассвузиздат, 1996, -352с.
10. Мирзоян Е.Л., Куликов К.Н. Пушкинская циклическая наука. Теория цикла // Циклы природы и общества: Материалы 4 Межд. конф. «Циклы природы и общества», ч. 1. - Ставрополь: Изд-во Ставропольского ун-та, 1996.
11. Могилевский В. Д. Методология систем. - М.: Экономика, 1999.
12. Поздняков А. В. Механизм циклического развития социосистем // Принцип неопределенности и прогноз развития социально-экономических систем. - Томск, 1999.
13. Полетаев А.В., Савельева И. М. Циклы Кондратьева и развитие капитализма (опыт междисциплинарного исследования). – М., 1993.
14. Прангишвили И.В. Общесистемные закономерности функционирования сложных систем различной природы. Философские исследования, №2, 1997г.
15. Пригожин И. От существующего к возникающему. Время и сложность в физических науках. - М., «Наука», 1985.
16. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. - М., «Прогресс», 1986.
17. Чижевский А. Л. Физические факторы исторического процесса. – Калуга, 1924.
18. Управление риском: Риск. Устойчивое развитие. Синергетика. - М.: Наука, 2000, - 431с.
19. Яковец Ю. В. История цивилизаций: Учеб. пос. для студентов вузов гуманитар. профиля. – М., 1997

REFERENCES:

1. *Anatomiya krizisov (Anatomy of a Crisis)*. A.D.Armand, D.I. Lyuri, V.V. Zherehin i dr. M.: Nauka, 1999, 238 s.
2. *Brodel F. Materialnaya tsivilizatsiya, ekonomika i kapitalizm v XV-XVIII vekah (Material civilization, economics and capitalism in XV-XVIII centuries)*. Vol.1. Strukturyi povsednevnosti. M. 1986. P. 42-44.
3. *V. I. Vernadskiy. Himicheskoe stroenie biosfery Zemli i ee okruzheniya (The chemical structure of the Earth's biosphere and its environment)*. M., 1965
4. *Gumilev L. N. Etnogenez i biosfera Zemli (Ethnogenesis and the Biosphere)*. M., 1994.
5. *Zadde I. N. Opyit sinhronizatsii galakticheskikh i sovremennykh tsiklov evolyutsii tsivilizatsii kak element prognoza (Experience galactic synchronization and modern civilization evolution cycles as part of the forecas)*. *Printsip neopredelennosti i prognoz razvitiya sotsialno-ekonomicheskikh sistem*. Tomsk, 1999.
6. *Kapitsa S.P. Rost naseleniya Zemli i ego tsiklichnost (Population growth and its cyclical nature)*. *Atlas vremennykh variatsiy prirodnykh, antropogennykh i sotsialnykh protsessov*. Vol.2. M.: Nauchnyy mir, 1998.
7. *Kondratev N.D. Mirovye hozyaystvo i ego kon'yunktury vo vremena i posle voynyi (The world economy and its environment during and after the war)*. M., 1922.
8. *Kondratev N.D. Bolshie tsikly kon'yunktury (Large cycles conditions)*. *Prilozhenie k zhurnalu "Ekonomicheskii byulleten kon'yunktornogo instituta" - Voprosy kon'yunktury*. M., 1925., Vol.1. vyip.1.
9. *Krasilnikov B.V., Saraev V.N., Chudinov A. Yu. Vvedenie v sistemnoe proektirovanie (Introduction to Systems Engineering)*. Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, 1996, 352 p.
10. *Mirzoyan E.L., Kulikov K.N. Pushkinskaya tsiklicheskaya nauka. Teoriya tsikla (Pushkinskaya cyclic science. Cycle theory)*. *Tsikly prirody i obschestva: Materialy 4 Mezhd. konf. "Tsikly prirody i obschestva"*, P. 1. Stavropol: Izd-vo Stavropolskogo un-ta, 1996.
11. *Mogilevskiy V. D. Metodologiya sistem (Methodology systems)*. M.: Ekonomika, 1999.
12. *Pozdnyakov A. V. Mehanizm tsiklicheskogo razvitiya sotsiosistem (The mechanism of cyclical development sotsiosistem)*. *Printsip neopredelennosti i prognoz razvitiya sotsialno-ekonomicheskikh sistem*. Tomsk, 1999.
13. *Poletaev A.V., Saveleva I. M. Tsikly Kondrateva i razvitie kapitalizma (opyit mezhdistsiplinarnogo issledovaniya) (Kondratieff cycles and the development of capitalism (the experience of interdisciplinary research))*. M., 1993.
14. *Prangishvili I.V. Obschestvennyye zakonomernosti funktsionirovaniya slozhnykh sistem razlichnoy prirody (System-wide patterns of complex systems of different nature)*. *Filosofskie issledovaniya*, № 2, 1997.
15. *Prigozhin I. Ot suschestvuyuschego k vznikayuschemu. Vremya i slozhnost v fizicheskikh naukah (From Being to Becoming. Time and complexity in the physical sciences)*. M., "Nauka", 1985.
16. *Prigozhin I., Stengers I. Poryadok iz haosa. Novyy dialog cheloveka s prirodoy (Order out of chaos. New dialogue with nature)*. M., "Progress", 1986.
17. *Chizhevskiy A. L. Fizicheskie faktory istoricheskogo protsessa (Physical factors of the historical process)*. Kaluga, 1924.
18. *Upravlenie riskom: Risk. Ustoychivoe razvitie. Sinergetika (Risk Management: Risk. Sustainable development. Synergetics)*. M.: Nauka, 2000, 431 p.
19. *Yakovets Yu. V. Istoriya tsivilizatsiy: Ucheb. pos. dlya studentov vuzov gumanit. profilya (History of Civilizations: Proc. pos. for students of humanity. profile)*. M., 1997

Квітка Сергій Андрійович – кандидат філософських наук, доцент
Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президенті України
Адреса: 49044, м. Дніпропетровськ, вул. Гоголя, 29
E-mail: skvitka@i.ua

Kvitka Serhii Andriiovych – PhD in philosophy, associate professor
Dnepropetrovsk regional institute of public administration, the National academy of public administration, office of the President of Ukraine
Address: 29, Gogol Str., Dnipropetrovsk, 49044
E-mail: skvitka@i.ua